

УДК 821.161.3.09

ДА ТЫПАЛАГІЧНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫКІ ВОБРАЗНА- ЭКСПРЭСІЎНЫХ СРОДКАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Аўтар: Абабурка Мікалай Васільевіч, доктар філалагічных навук, прафесар, прафесар кафедры беларускай мовы.

Кантактная інфармацыя: 212008, г. Магілёў, вул. Крупскай, 186 б, кв. 14, тэл.: 8(0222)79-41-22.

Апісанне: *Артыкул прысвечаны тыпалагічнай характарыстыцы вобразна-экспрэсіўных сродкаў беларускай літаратурнай мовы.*

Description: *The article is dedicated to the typological characteristics of figurative expressive means Belarusian literary language.*

Галіна прымянення распрацоўкі: Стылістыка; лінгвакультуралогія і інш.

Укараненне распрацоўкі: МДУ імя А.А. Куляшова, 2015 г.

Асноўныя перавагі распрацоўкі: Ажыццёўлены лінгвакультуралагічны падыход да характарыстыкі вобразна-выяўленчых (экспрэсіўных) сродкаў беларускай літаратурнай мовы.

Уводзіны

Узмацненне інтэграцыйных працэсаў у канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. прывяло да павелічэння колькасці тыпалагічных даследаванняў, асабліва камунікацыйнага, маўленчазнаўчага плану. У значнай ступені павялічылася ўвага не толькі да стылістыкі маўлення і стылістыкі ўспрымання таго ці іншага тэксту, але так званыя функцыянальная стылістыка і экспрэсіўная стылістыка становяцца цэнтральным напрамкам і агульнай, і прыватных стылістык, усё больш і больш збліжаючыся з прагмалінгвістыкай, лінгвасацыяпсіхалогіяй, тэорыяй маўленчых актаў і тэорыяй маўленчых зносін. Узнікла новая навука і навучальная дысцыпліна – лінгвакультуралогія, што ўвабрала ў сябе спецыфічныя асаблівасці мовы і культуры пэўнага народа, якія адлюстраваліся і

замацаваліся ў моўных знаках на працягу яго гістарычнага развіцця. Найлепш гэта відаць пры лінгвакультуралагічным аналізе вобразна-паэтычных сродкаў канкрэтнай мовы, найперш лексічных, фразеалагічных і парэміялагічных.

Асноўная частка

Тропы, рытарычныя і стылістычныя фігуры, парэміі, формулы маўленчага этыкету – самыя ўніверсальныя сродкі, што забяспечваюць нацыянальны каларыт, прыгажосць (паэтычнасць, мастацкасць увогуле), дакладнасць і экспрэсівізацыю выказванням (тэкстам, дыскурсу, любой вербальнай камунікацыі), пастаянна знаходзяцца ў полі зроку даследчыкаў.

Станаўленне і развіццё вобразна-выяўленчай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, эканомная і займальная перадача інфармацыі праз разнастайныя вербальныя сродкі спакон вякоў хвалююць не толькі лінгвістаў. Аднак, нягледзячы на ўсё гэта, і ў сучаснай беларускай філалогіі не выпрацаваны адзіныя крытэрыі не толькі правільнасці і дакладнасці, але і прыгажосці як вуснага, так і пісьмовага маўлення беларусаў, хоць тэарэтычная граматыка і функцыянальная стылістыка беларускай мовы распрацаваныя вельмі добра [1, с. 3–21].

Звычайна экспрэсію (экспрэсівізацыю) атаясамліваюць з выразнасцю мовы (маўлення) і падводзяць пад паняцце “стылістычная канатацыя”. Так, М.Я. Цікоцкі адзначае: “Большасці моўных адзінак уласціва акрамя асноўнага, прадметна-лагічнага значэння тая ці іншая стылістычная афарбоўка, танальнасць, якую прынята цяпер называць тэрмінам *канатацыя* (ад лац. *con* – разам, *notara* – адзначаць). Стылістычная канатацыя – адно з цэнтральных паняццяў стылістыкі. Пад ёю разумеюцца дадатковыя прадметна-лагічнага і граматычнага значэнняў эмацыянальна-экспрэсіўныя або функцыянальныя асаблівасці семантыкі...” [6, с. 23].

На наш погляд, экспрэсіўныя магчымасці беларускай літаратурнай мовы варта звязваць не з функцыянальнай і экспрэсіўнай афарбоўкай моўных адзінак (сродкаў), з іх эмацыянальнасцю і ацэначнасцю, а з вобразным маўленнем (мысленнем), іншасказаннем, мастацкасцю выказвання (тэксту). Экспрэсія (экспрэсіўнасць, экспрэсівізацыя) можа быць створанай як узуальнымі (гукі і інтанацыя, словы і словаформы, словазлучэнні і сказы, звышсказавыя адзінствы і мікратэксты), моўна-выяўленчымі сродкамі (эпітэтамі, метафарамі, традыцыйнымі параўнаннямі, інверсіям, рытарычнымі пытаннямі і звароткамі, воклічамі і г.д.), так і аказіянальнымі вобразна-маляўнічымі сродкамі, спосабамі, прыёмамі, якасцямі і тыпамі маўлення (фонікай і гукапісам, сімволікай і арнаментальнасцю, індыўдуальнай словатворчасцю і г.д.). Так званыя ўзнаўляльныя моўныя адзінкі (фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі і інш.), якія пераважна нязменна перадаюцца з пакалення ў пакаленне, могуць выкарыстоўвацца як у гатовым выглядзе, так і ў творчай апрацоўцы, у выніку чаго развіваецца і варыянтнасць, і сінаніміка. Напрыклад, прыказка “*Колькі воўка (ваўка) ні кармі, яго ўсё роўна (ў) лес цягне*” мае, акрамя адназначных, такія варыянты, як “*Воўчая натура – у лес цягнець*”, “*Воўчае насенне да лесу цягне*”, “*Воўчае лыка да лесу цягне*”, “*Воўча натура ў лес глядзіць*” – [4, кн. 1, с. 61], а таксама сінонім “*Колькі воўка ні кармі – воўк воўкам (з)астаецца*” [в. Морач Клецкага р-на Мінскай вобл.].

Беларускія пісьменнікі таксама карыстаюцца рознымі варыянтамі прыказак: “*Ідзі, Аўдоля, пасядзі трохі, адпачні. Работа не воўк, у лес не ўцячэ*” (К. Краніва. Мядзведзічы); ... *Жыў на прымаўцы Праца не воўк, у лес не ўцячэ* (У. Дамашэвіч. Німфа); *Праца – не воўк, у лес не пабяжыць...* (У. Галубок. Шчырае каханне).

У самым звычайным, бытавым, штодзённым вусна-гутарковым маўленні варыянтнасць і альтэрнатыўнасць у выбары экспрэсіўных сродкаў значная, а калі ўлічыць дэмінітуўную і пеяратыўную лексіку, увогуле дысфемізмы і эўфемізмы, то выразнасць маўлення будзе выглядаць як сукупнасць дакладнасці, лагічнасці, яснасці і, зразумела,

экспрэсіўнасці, што забяспечыць максімальна набліжаную да ўспрыняцця адрасатам перададзеную ці перадаваемую інфармацыю. Выбар і выкарыстанне выразных (вобразных) сродкаў маўлення залежыць ад сітуацыі зносін, жанру і стылю маўлення, індывідуальнасці камунікантаў (ці аўтара). Таму і класіфікуюцца ўсе экспрэсіўныя сродкі найперш як фанетычныя і граматычныя, лексічныя і словаўтваральныя, фразеалагічныя і тэкставыя (тэкстуальныя). Аднак у функцыянальных разнавіднасцях мовы (стылях, падстылях, жанрах) якасці маўлення, што абумоўліваюць яго выразнасць, валодаюць не аднолькавай ступенню рэлевантнасці і часткова рознымі сродкамі выражэння.

Асацыятыўная звязанасць выразных сродкаў мовы (маўлення) з чалавечымі зрокавымі, слыхавымі, смакавымі і іншымі адчуваннямі прадугледжвае ў мастацкім маўленні (увогуле ў мове літаратурна-мастацкіх твораў) адпаведнасць выбраных сродкаў эстэтычным задачам стварэння вобраза, або іх матывацыю (матываванасць) мастацкім кантэкстам. Таму ў такім маўленні шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя стылістычныя мадыфікацыі. Як дзеля прыкладу, звернемся да зачыну рамана І. Мележа “Людзі на балоце”: *“Хаты былі на востраве. Востраў гэты, праўда, не кожны прызнаў бы за востраў – аб яго не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі. Навокал адно гніла куп’істая дрыгва ды моклі панурыя лясы”* [3, с. 15].

Яшчэ ў трох абзацах падрад будзе месца жыхарства “людзей на балоце” называцца востравам, а потым вёска назавецца Курані, а суседнія – Мокуць, Алешнікі, Глінішчы, Хвойнае... і г. д. Будзе і большае абагульненне: *“Але такое становішча тут не палохала, людзям на востраве яно здавалася зусім незвычайным. З усіх бакоў, блізка і далёка, ведалі яны, – такія ж самыя высты сярод бясконцых багнаў, дзікіх зараснікаў, што разлегліся на сотні вёрст з поўначы на поўдзень і з захаду на ўсход. Людзям тут трэба было жыць, і яны жылі...”* [3, с. 16].

Успомнім аўтарава прысвячэнне: *“Маці, бацьку, бацькоўскай зямлі”*. Вось яна – “бацькоўская зямля”: востраў – выспа сярод гнілой, купылай дрыгвы – багны, увогуле сярод балот і лясоў, роднае жытло выглядае наступным чынам: *“Вёска тулілася ля берага вострава – платы агародаў дзе-нідзе забягалі на куп’ё ўзбалотка. З другога боку, на поўнач, балоты крыху адступалі, дорачы людзям пясчанае поле. Адступалі балоты і на заходнім баку, дзе рунелі ці жайцелі да краю лесу палі, таксама скупыя, няўдзячныя, хоць у іх глебе і было менш пяску”* [3, с. 15].

Такім чынам, усё працытаванае трымаецца на рэаліях беларускага жьццёвага побыту, пададзенага пры дапамозе метафарычнага адлюстравання заселенай часткі высахлага “мора Герадота” – Беларускага Палесся, якое ў глыбокай старажытнасці было заселена балтамі (адсюль і частае ўжыванне слова “балота”) і ў недалёкім мінулым – дрыгавічамі (пра гэта напамінае слова “дрыгва”). Так і напрошваецца супастаўленне працытаванага зачыну з зачынам паэмы “Курган” Я. Купалы.

І ў Я. Купалы, і ў І. Мележа для рэалістычнага адлюстравання рэчаіснасці, як яе другасная намінацыя, выбрана асноўным вобразна-выяўленчым сродкам метафара. “Метафара выконвае важную ролю ў пабудове моўнай карціны свету, інтэграцыі вербальна-моўнай і пачуццёва-вобразнай сістэм чалавека, актыўна ўдзельнічае ў фарміраванні асобнай мадэлі свету. Менавіта ў метафары і яе падсістэмах утрымліваецца імпліцытнае проціпастаўленне звычайнага бачання свету, якое выяўляе індывідуальную сутнасць прадмета, яго спецыфіку”, – зазначае В.Дз. Старычонок [5, с. 17]. Таму вобразы Радзімы (як вялікай, так і малой) не могуць абысціся без фарміравання сэнсу грамадскага і асобнага чалавечага жыцця неадрыўна ад сэнсу самога чалавека (у тым ліку і аўтара твора). Слоўныя вобразы, моўныя знакі і сімвалы абумоўліваюцца найперш іх рэпрэзентатыўна-прагматычнай сутнасцю, арыентаванай на выкананне разнастайных экспрэсіўна-ацэначных функцый.

Асацыятыўныя сувязі моўных вобразаў з іншымі элементамі аўтарскага расповеду дазваляюць убачыць сінкрэтычную сукупнасць натуральных і прыдуманых сэнсавых сувязяў (тыя ж *астравы-высты* ў прыведзеных прыкладах і *астраўкі лазы*, якія “кучаравіліся там і гут на балоце”). Іншы герой не заўважыў бы такой драбязы на балоце, як лаза, а селянін (ды яшчэ касец!) ведае, якую шкоду прыносіць сенажаці яна (такая “драбязя”). Недарэмна слова “лаза” і яго каранёвая марфема перадаюцца з пакалення ў пакаленне ў словах “лазняк” (зараснік, хмызняк), “лазовы” (зроблены з лазы), “лазовікі” (лапці з лазы) і словазлучэннях “чорт лазаты”, “халера лаяная” (увасабленне зла), “даць лазы” (адлупцаваць) і інш.

Адухаўленне (“вёска тулілася”, “платы забягалі”, “балоты адступалі”, “балоты зноў падбіраліся”, “лісты ад сыноў і братоў дабіраліся сюды ў паляшучкай торбе нялёгка”, “сонца... уставала ў пагодныя дні над купамі алешніку”, “усё бачыла гэты востраў заклапочаным” і г. д.) навакольнай рэчаіснасці ў значнай ступені дапамагае пісьменніку “ажыўляць” не толькі карціны прыроды, але і вобразы-тыпы, дзейныя асобы рамана. Ён аўтар даў магчымасць размаўляць па-мясцоваму, па-палеску – няпоўным аканнем і іншымі рэгіяналізмамі ці дыялектызмамі:

– Мне страшна...

– Чаго ёго?..

– *Бандзіты раптам аб’явіцца...* [3, с. 33];

Або: – *Кажуць, землю нанаво перарэзваць будуць!*

– *Аге ж, і я чула. Жанкі на выгане гаварылі* [3, с. 41].

Безумоўна, найбольшую нацыянальна-культурную і экспрэсіўна-мастацкую нагрузку нясуць разнастайныя бытавыя лексемы: “*Далучыўшы карову да статка, дзяўчына з дубцом падбегам вярнулася ў хату, але не выпайз яшчэ статак з вуліцы, як яна ўжо з драўляным вядром у руцэ паявілася зноў на двары. Яна падышла да зруба калодзежа, які другім бокам выходзіў на суседні двор, бразнула, зачэпіла дужку вядра на крук вочапа. Журавель варухнуўся, падаўся вочапам да вады, задаволена, радасна зарыпеў*” [3, с. 17].

Заклучэнне

У сваім навучальным дапаможніку для студэнтаў ВНУ “Лінгвістычны аналіз экспрэсіўнасці мастацкага тэксту” (Мінск: Выш. школа, 1997. – 156 с., на рускай мове) В.А. Маслава выдзяляе 4 разнавіднасці экспрэсіўнасці, класіфікуючы яе і адзначаючы: “*Экспрэсіўнасць 1* узнікае ў выніку ўзаемадзеяння *тэкст – аб’ектыўная рэчаіснасць...* *Экспрэсіўнасць 2* ствараецца ў выніку ўзаемадзеяння *тэкст – аўтар...* *Экспрэсіўнасць 3* – характарыстыка тэксту, у аснове якой ляжаць адносіны *тэкст – рэцыпіент* (адрасат)... *Экспрэсіўнасць 4* – гэта такая характарыстыка тэксту, у аснове якой ляжыць сувязь *тэкст – мова*” [2, с. 17–18].

Гэта зусім правільна, бо любы тэкст, як і ўсялякае выказванне, – вынік маўленчай дзейнасці, і яго выразнасць (экспрэсіўнасць, вобразнасць) залежыць ад аўтара, ягонай індывідуальнасці, свядомасці, накіраваных непасрэдна на ўздзеянне на свядомасць і асобу рэцыпіента як успрымальніка тэксту (выказвання).

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Абабурка, М. В. Культура беларускай мовы / М. В. Абабурка. – Мінск: Выш. школа, 1994. – 122 с.
2. Маслова, В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста / В. А. Маслова. – Мінск: Выш. школа, 1997. – 156 с.
3. Мележ, І. Людзі на балоце / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1991. – 400 с.
4. Прыказкі і прымаўкі ў 2 кнігах, кн. 1 / Рэд. А. С. Федосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 560 с.
5. Старычонок, В. Дз. Другасныя намінацыі ў паэтычным дыскурсе Аркадзя Куляшова / В. Дз. Старычонок // Куляшоўскія чытанні: Магэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Магілёў, 24–25 красавіка 2014 г. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2014. – 448 с. – С. 17.
6. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы, выд. 2-е / М. Я. Цікоцкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.